I

Уся сім'я Семенова Коломійцева ще спала, коли враз почувся голосний крик:

— Уставайте! Горимо! Горимо!..

Молодший з двох синів Семенових — Грицько почув той крик перший і зірвався з долівки, де спав.

— Лукіє, вставай: чуєш! — почав він жінку будити. Та, — йому на диво, — жінки не було там, де вона лягла звечора.

Ніколи було Грицькові про те думати, чого це її нема. Він, штовхаючи та сіпаючи, збудив брата та батька й вискочив з хати, кричачи:

— Уставайте! Горимо!..

Було свято, — тим ото хоч уже й світало, а Семенова сім'я ще спала. Як вискочив Грицько, то перше, що він уздрів при сірому ранковому півсвіті осінньому, то була його жінка, що стояла близько дверей.

— Горить! — крикнула вона й показала рукою.

Грицько глянув і побачив, що на маленькому хлівчикові, поблизу хати, вже вихоплювалося з-під стріхи полум'я. І тієї ж миті він помітив, що якийсь чоловік утікав од їх двору геть до слободи. Їх хата стояла сама собі на край села і від неї до слободи було з гони. Отим порожнім місцем і тікав чоловік і здався він Грицькові по знаку. Він і хотів був кинутися слідком за їм, та полум'я на хлівчикові дуже вибухнуло, — так він і метнувсь до колодязя, гукнувши:

— Рятуйте, хто в бога вірує!

Тим часом із хати повибігали Семен з жінкою, старший син Іван, його жінка та двоє-троє дітвори. Жінки й діти зараз почали голосити та кричати: "Рятуйте!" Не могли того сусіди не почути — і вже за малу годину Семенів увесь двір був повен людей.

Люди ті кричали, метушились, витягали воду з колодязя, носили її відрами, розтягали той хлівчик, що горів, та поливали його водою, а дві жінки — у їх сили вдвоє побільшало з ляку — вже викочували з хати високі на колесах скрині.

Серед усього того розруху впала Грицькові у вічі жіноча постать. Лукія не пособляла ні виноситься, ні гасити: вона стояла, прихилившись до стіни, притиснувши руку до грудей. Грицько, біжачи з відром од колодязя, скочив до неї. Вона була як біль біла, очі мов у божевільної.

— А чого стоїш? — крикнув Грицько. — Берись пособляти!

Він побіг далі, а вона й не ворухнулась і все стояла, бліда, раз у раз здригаючись. Вона дивилася туди, де горіло, та тільки нічого, мабуть, не бачила: її трусила пропасниця, що не давала їй ані бачити, ані розуміти.

Тим часом Семенова сім'я, гуртом з сусідами, встигла вже розтягти маленький хлівчик, не давши вогневі перескочити на хату. Двоє-троє ще перегортали уважно та поливали порозтягану пригорілу солому та дерево, боячися, щоб не заховалася де іскра. Інші вже тільки дивилися й розмовляли про те, з чого це воно сталося.

— Та звісно, з чого сталося: підпалив хтось та й годі! — казав один.

— А ти знаєш? — сперечався хтось.

— Вжеж знаю! Усі ж спали в хаті, і дівчини нема, щоб у повітці спала. Якби був наймит, то той міг би цигаркою підпалити, а то й наймита нема. Видимо, що чуже підпалило.

— Та я його й бачив, отого палія! — озвався Грицько. — Тільки я вискочив, а він просто від нашої хати біжить на слободу. Я й хотів гнатися за їм, так і вогню ж не кинеш. І такий він — наче мені по знаку.

— А на кого він скидається? — запитавсь урядник: він жив недалеко, то вже й прийшов на пожежу.

— Та хто його зна... так не вгадаєш... — вагався Грицько.

— Ну, а в чому він був? — допитувавсь урядник.

— Та він у чумарці був і без шапки.

— Без шапки? — озвавсь один з людей. — Стривай лиш! Оце чую я, кричить щось: "Рятуйте, хто в бога вірує!" А я вже встав і був у дворі. Кинувсь я на вулицю, коли дивлюсь — аж проз мене, біжить якийсь чоловік у чумарці і без шапки. І біжить так — з вашого боку. І мені наче по знаку здавсь.

— Ну, а хто ж то? — спитався знов урядник.

— Та хто його зна... Не вгадаєш сказати: а може, й не воно?

— Ну, та вже як там тобі здалось, так і кажи!

— Та здалось так, наче на Андрія Тищенка скидається, а втім, хто й зна...

— На Андрія Тищенка? Ну, це такий парубок, що він того не зробить, — сказав хтось.

— Хто його зна — не вгадаєш... — якось непевно зауважив чоловік, що бачив утікача. — Всякого буває...

— Ви кажете, що Андрій Тищенко? — загомонів до його Грицько. — Отже, й мені так здалося... — і Грицько через віщось несамохіть глянув туди, де стояла його жінка.

— Та хто у вас перший побачив це? — спитавсь урядник.

— Я перший почув, що кричало: горимо! — почав розказувати Грицько. — А хто саме кричав, того до пуття не розібрав. Вискочив я з хати, дивлюсь: моя жінка стоїть серед двору й кричить: "Горимо!" Мабуть же вона перша й побачила.

— А де ж твоя жінка? — сказав урядник. — Ось ми її спитаємося.

— А он вона, — показав хтось із людей на Лукію, що й досі ще стояла, прихилившись до стіни.

— А йди лиш сюди! — махнув їй рукою врядник.

Лукія не ворухнулась.

— Та йди ж, коли тобі кажуть! — уже крикнув урядник і, не діждавшись, поки вона прийде, сам підійшов до неї. Люди й собі потовпились ближче до молодиці.

— Ану, скажи: ти перша побачила, що горить? — почав урядник.

Помітивши, що всі на неї дивляться, почувши, що в неї питаються, Лукія враз мовби прокинулась зо сну; але відмовити змогла аж як удруге врядник спитався.

— Я... — вимовила вона, спокійною силкуючись бути, а сама вся тремтячи.

— Ну, то й що ж ти саме побачила? Як ти побачила? Як воно було? — розпитувавсь урядник.

— А це що? — крикнув несподівано один чоловік з тих, що обгорілу солому розкопували та поливали: він витяг звідти жіночу хустку і показав її всім.

— Хустка, хустка! — загомоніли округи.

— Чи ти ба! А чия ж це?

— Та це Лукіїна, — скрикнула старша Семенова невістка.

— А й справді, наче її, — згодилась її свекруха.

— А давай лиш сюди! — сказав урядник і взяв хустку.

— Ану, кажи, — вдався він до Лукії, — твоя оце хустка?

Молодиця відмовила не зараз:

— Це... це не моя хустка... — ледве вимовила вона.

— Не твоя? А чого ж твої кажуть, що твоя? — наполягав урядник.

— Не знаю... Може, й моя... — плутала молодиця.

— А коли твоя, то як же вона сюди потрапила, га? — допитувавсь урядник.

Лукія мовчала. Все її бліде обличчя з червоними очима, з тонкими тремтячими губами, виявляло велику борню душевну.

— Та кажи ж! — підгонив урядник.

— Я... — почала молодиця і спинилась, мов щось їй горло здавило відразу; та вона перемогла себе й почала казати далі: — Я... сама підпалила хату... удвох з Андрієм Тищенком... а хустку впустила...

Усі відразу стихли. Он воно що! Про Андрія та про Лукію всі знали. З їми трапилось таке, як звичайно трапляється. Вони покохались, а батько думав інакше й оддав Лукію за нелюба Грицька: мати не оступалась. Лукія прожила з чоловіком з кінця зими до осені та й зосталась чужа й чоловікові, і всій його сім'ї. Була вона весела та жвава колись, а то стихла. Хоч як свекруха або старша невістка дошкуляли, — вона все мовчала. А тепер ось виходило, що, мовчачи, ховала вона в душі далеко більше, ніж люди думали.

— Ти підпалила? Ти? — спитався, дивуючись, урядник. — А нащо ж ти це зробила?

— На те... на те, що мені життя нема, що світ вони мені зав'язали — хай же й вони знають горе... Спалити їх хотіла!..

Усе це вона викрикнула голосом, що раз у раз їй перехоплювався. Тоді, знесилівши — після всього, що витерпіла — з цього останнього вибуху, вона відразу впала на приспу, затулилася руками та так і заніміла.

— Візьми її у волость: там допитуватиму! — звелів урядник соцькому. — Та й по того, по Андрія треба послати.

Соцький підійшов до молодиці й торкнув її за плече.

— Ходім, Лукіє!

Вона, здавалося, не чула.

— Чуєш, ходім! — і він штовхнув її дужче.

Вона підвела голову й повагом устала. З обличчя була мов зовсім спокійна.

— То й ходім! — якось за малим не весело сказала вона, устала й сама перша пішла. Люди мовчки дивилися на все це: і вже аж як Лукія відійшла далеченько, почали потроху гомоніти; усіх те, що скоїлось, уразило, всі по-своєму силкувалися його вияснити. Тільки Грицько нічого не казав. Мовчки та непорушно він стояв і дививсь услід жінці...

II

А Лукію приведено до волості і, поки слідство, посаджено в холодну. Молодиця не довго просиділа сама в тій темній комірчині. Трохи згодом двері в холодну відчинилися і туди вкинуто нового рештанта. То був Андрій.

Ледве вздріла його Лукія, вискочила з темного куточка, де сиділа, й кинулась йому назустріч. Вона вхопила його за руку й потягла в той темний куток. Там ніхто не міг їх побачити крізь невеличку дірочку, що була прорубана в стіні з холодної в сіни і що ставала замість вікна у рештарні. Та й дивитися не було кому, бо всі зараз повиходили з сіней, скоро замкнено холодну. І сидячи в темряві, пригорнувшись до Андрія, почала вона палко, пошепки, щоб хто не почув:

— Андрієчку, любий, ох як страшно було! Як я боялася, що хата займеться, що не поспіють погасити завчасу. А потім, — ох!..

Вона вхопилася руками за голову, та зараз спустила їх і казала далі:

— Вони таки знайшли хустку, що я там кинула: так я й думала, що вона не згорить. Вже й не знаю, звідки в мене та сила взялася сказати, що це я з тобою підпалила. Ой, боже! Скільки сорому, скільки ганьби — підпалила!

Вона спинилася стурбована, а може, сподіваючись од його якого слова, що додавало б їй відваги. Але він мовчав, сидячи непорушно та дивлячись у темряву. Вона почала знову:

— Та вже найважче відбули. Тепер уже що буде, а нас ніхто не розлучить.

І вона обняла Андрія за шию рукою й притулилася щокою до його щоки. Він усе мовчав.

— Андрієчку, чого ти мовчиш? Скажи що, повесели мене!

Він помовчав ще трохи, а потім почав повагом:

— Та нема чим веселити... Не знаю, чи гаразд ми зробили?.. Бо воно ж гріх! Та й сорому скільки зазнали та ще більше зазнаємо.

Він змовк на хвилину. Вона теж мовчала, дожидаючися, що він ще казатиме.

— Це воно тільки казати легко було так, як ми казали: відтерпіли та й край! Якби тілом терпіти, то воно б нічого. А то ж сорома, ганьби скільки! То люди як люди були, а тепер острожники, каторжні!

Дедалі він казав, вона все дужче відхиляла своє обличчя від його і, врешті, зовсім пустила його шию. Вона обхопила руками свої коліна та, стиснувши пальці, що вони аж затріщали, й сказала:

— А ти ж не так тоді казав!

— Еге... тоді... — почав був він.

— Стривай! — не дала вона йому казати. — Ти тоді казав, що любиш мене так, що хоч і на Сибір ладен піти, аби зо мною. А потім ти почув, як Іван Омельченко, що його за підпал на Сибір заслано, прислав листа, що йому там гарно жити, — як ти це почув, то сказав: от якби й нас туди заслано — жили б ми там удвох добре. Адже так ти казав, так?

Він кивнув головою, що так.

— Ну, ото й почали ми про це думати та розпитуватися. Ти ж сам і довідався, що коли нас зашлють навіки, так мене з чоловіком тут розлучать, а там нам звінчатися можна буде. Тоді ми й наважили це зробити. Адже ж це так, так? Кажи! — І вона вхопила його за руку.

— Та що там балакати? Хай і так! Так тоді думав.

— А тепер уже й не так думаєш?

— А тепер не так...

— А як же тепер?

— А так, що краще було б, якби цього не робити.

— Отак-о!.. — Лукія пустила його руку і встала. Не сходячи з місця, вона прихилилася до стіни, а він усе сидів у кутку біля її ніг,

похнюпивши голову. — Чому ж би то було краще, якби цього не робити? — спиталася вона.

— Так я ж тобі вже казав. Хіба легко острожником, палієм ізробитися? Як же його людям у вічі дивитися? І яке вже там щастя буде після цього!

— А ти хіба цього не знав тоді ще, як нічого й не робилося? Чом же ти тоді про це не думав? Чом же ти тоді не лякавсь його так, як тепер?

— Хіба я не думав? Я думав, та, мабуть, одно — думати, а інше — робити.

— Та ти ж нічого й не робив! Адже я підпалила, а з тебе тільки й діла було, що побіг, щоб люди бачили.

— Не що ж бо то й що: нічого не робив, а ганьбу терпіти доводиться нізащо!

— Нізащо? Андрію, серце, а я ж? Адже й я для тебе сибірною, острожницею роблюся!..

У голосі в неї чути вже було благання, та він не помічав цього, або не хотів помічати. Дуже вже гостро вразила його та ганьба, що він зазнав, ідучи рештантом по рідному селу, ховаючи свої очі від поглядів людських. Та ще й за яке діло! Підпал — адже це найгидчіше діло, всі так кажуть, і він сам знає, що цьому правда. І він те зробив! І як воно сталося, як він міг це зробити!

Так, вони любилися!.. Сувора воля батькова розбила їх щастя. Та їм не хотілося, вони не могли його зректися. Спершу вони не стрівалися таки довгенько, а потім почалися, здебільшого випадкові, сумні зустрічі, короткі, на кілька хвилин, у яких куточках на вулиці або де в садку. Але одного разу їм пощастило поговорити на самоті. Спинюване почування

спалахнуло знову з усієї сили, вони не могли кинути надію жити колись укупі, почування штовхало їх боротися за це і здобути цього хоч як дорого, і отут-то вперше й виникла божевільна думка: зробити яке злочинство, щоб за його їх заслано й можна було їм одружитися.

Не легенька була їм обом ця думка!

Не легко було їм думати про ганьбу тую, що малося їм відбути, про розлуку з рідним краєм! І спершу вони облишили цю думку.

Але потім, в самотні часи, вона з'являлася кожному з їх і вабила їх облудною мрією: оце ваше щастя, отак-о ви можете його здобути! Хіба щастя — то така мала річ, що за його не варто відтерпіти? І що ви губите, це зробивши? Андрій — злидар, чужий наймит, йому на те хазяйство ще збиваться треба. Хіба не однаково, що там це робити, що тут? Звісно, тут зоставалися рідні, люблені люди, та в їх обох не було найрідніших, найлюбленіших людей: Андрій був зовсім сирота, а Лукії мати не любила, а батько — був той батько, що зав'язав їй світ, занапастив літа молоді. І нестерпуче тяжкі були їй ці літа: чоловік — і так їй нелюбий — уже починав дуже її бити, свекруха, не вгаваючи, гризла.

— Мені так, що хоч і втопиться! — казала Лукія. — Або втечу звідси, або втоплюсь!

І вони зважились...

Еге, але тепер він бачить, що поспішився, що дуже він поняв віри облудній мрії, помилився й тільки себе занапастив.

Та й її ж! — щось наче сказало йому в душі. — Бо ж твоя це думка була! Звісно, Лукія з усієї сили вхопилася за неї, вона пособляла йому зважитися на це: вона навіть і зробила це сама, — та без його вона

цього не зробила б, — на це треба було конче, щоб він згодився, щоб і він того забажав — і він бажав його. То він і її занапастив!

Та чого ж він її, а не вона його? Адже ж якби її не було, то ніщо таке не спало б йому на думку. А вона нагадувала йому цю думку, вона розпалювала його зважитись, вона мов штовхала його. І все це, вся ця ганьба — від неї, і через неї він занапастив своє життя! Він почував, що в його вже зникає кохання до неї, а є зовсім інше лихе почування.

Лукія мовчки стояла біля його. Думки мішма йшли у неї в голові, вона почувала тільки, що нове, страшне лихо от-от упаде їй на голову. Як її за нелюба присилувано піти — то було перше страшне її нещастя. Та тоді ще надія в неї в серці не вмирала: почувалась бідолашна, що ще є щось, що за його вхопитися можна й жити задля його. Це щось — то було зганьблене, затоптане примусом, але й досі так, як і перш, палке й чисте кохання до Андрія та його кохання до неї. А тепер? Тепер оце нещастя незмірно страшніше, незмірно важче за перше. Все вже вона згубила: волю, честь, рідних та подруг, бо з їми її розлучать, — усе-все згубила, тільки Андрій та кохання його їй зосталося, те кохання, що задля його вона на все лихо пішла. А тепер і він... Коли то правда все, що він каже, коли те все не так тільки, на мить, з серця казано, то й його вона губить! Що їй по цьому в житті?

— Андрію! Голубе! А що ж ти зо мною зробив? — скрикнула вона і, не сівши, а впавши додолу, припала до його, обхопивши його руками.

Але він стиха відсунув її.

— Тихше, а то ще почують, — сказав він неприхильно, устав і одійшов у другий куток.

III

Пішло слідство, допити та передопити. Після довгого першого допиту слідчий, що на село приїхав, звелів випустити Лукію та Андрія з холодної. Поки суд, повинна була Лукія у свого чоловіка жити.

Тяжке було їй це життя!

Повсякчас-годиночку знала вона й чула, що зробила зло тим людям, з якими жити має. Зло те мусило їх навіки розлучити; та їх ще поки не розлучено, то й було це важко вельми і їй, і людям тим. Вони мов боялись її — мов обминали її, найбільше чоловік. Якби він бив її — може б, їй було це легше, може б, ота кривда, отой біль придавлював би в душі в неї думку про те, що вона винна перед їм та перед його сім'єю. Та ніхто вже її не займав тепер, усі тільки обминали її, мов щось нелюдське, і оце-о й було найважче.

А тут ще Андрій! Відколи їх випустили з холодної — вона бачила його тільки на мить, на допитах, та раз на вулиці зустріла. Вони нічого одне одному не сказали, але ж Лукія почувала, що його серце від неї одвернулось.

Так! Але вона не хотіла, не могла тому віри йняти, щоб він зовсім покинув її. Вона жила ще однією нерозумною надією. Вона сподівалася, що все це може ще й перемінитися: вся ця справа — вона сама так складеться, що Андрій до неї, до Лукії, вернеться. Адже воно вже зробилося, його не переробиш, і хоч як, а їх зашлють. І певна вона була чомусь, що зашлють їх неминуче в одно місце. І тоді, як вона таки буде з їм — тоді його серце знову цілком прихилиться до неї, — так уже воно все складеться, що примусить Андрія до цього. Бідолашна! Вона забувала, що силою не вернеш почування, коли вже воно вмерло, і голубила цю мрію, і жила нею, і нетерпляче дожидалася суду.

Ото й прийшов той суд, ото вже вона у місті, і солдати уводять її в величезну світлицю, людей повну. Спершу вона не розбирає нічого, вона не знає, що це за люди, чого це їх тут стільки назбиралося.

Невже це всі її судитимуть? Вона силкується розібрати це і потроху догадується, що ото судді, а ото люди прийшли подивитись, як її судитимуть. Вона та Андрій сидять на одному ослоні. Він блідий і не дивиться на неї; вона вся тремтить, дожидаючись, що ось-ось зараз знатиме, яка її доля.

Щось читають — вона там нічого не розбирає, тільки дочуває, що раз у раз там її та Андрія згадують. Потім про щось її питають — вона відмовляє мало не навмання, бо й це погано розуміє. Вона тільки каже, що винна вона, що підпалила удвох з Андрієм, вона уперто обстоює за те, що вдвох з їм, що він теж винний.

А він... він каже, що ні!

Як почула вона те вперше, — ледве вдержатися змогла, щоб не скрикнути з болю, що їй серце пройняв. Та вона перемоглась і зважилась боротися з Андрієм, зважилася здобути його собі.

Він каже, що нічого не зна, що він тільки йшов проз двір та й побачив, як Лукія щось там робила коло хлівця, а він звідти не біг, а тільки йшов.

Вона силкується показати його брехню, розказує, як вони попереду змовлялися, як удвох прийшли й як зробили. Вона тільки не каже, нащо вони це зробили, свою мету не виявляє. Як питають її про це, вона або мовчить, або каже, що зробили вони на те, щоб помститися над її свекром та над її чоловіком, бо вони їх, Андрія та Лукію, розрізнили, не дали їм звінчатися. Вона не хоче, щоб судді знали, нащо вони це зробили, боїться, що тоді стануть їй судді на перешкоді, — зашлють Андрія нарізно від неї.

Починають свідків питати. Свідки плутають, не розбереш до пуття з їх оповіді, як воно саме було. Та все ж із того, що вони кажуть, виходить так, що й справді Андрій у тому ділі був. Вона дослухається до кожного

словечка, що його свідки кажуть, і радіє, як тії слова сприяють їй. Еге, вона подужає: Андрій буде винний.

І тоді їй відразу страшенно схотілося — так, що несила перемогтися — схотілося почути від Андрія хоч одно ласкаве слово, хоч один неворожий його погляд піймати. Вона стиха торкається рукою йому до руки. Він повертається, мить дивиться на неї, чи то дивуючися, чи то мов обороняючись од неї, дивиться як на ворога, що з їм боротися має. Вона відразу схиляється, як прибита.

Вона починає розуміти, що силоміць себе любити не примусиш, вона зрозуміла, що він до неї ніколи, ніколи не вернеться! То що ж їй робити? Хоч би й в одно місце їх заслано, — однак, вони й там чужі одне одному будуть. Нащо ж тепер боротися, добуватися того, з чого ніякого пуття не буде?

Та нащо ж він бреше? Нащо він зрікається її й діла того, що вдвох його роблено? Ніколи б вона так не зробила, ніколи! А він зробив, — хай же йому за це кара, хай і йому така доля, як і їй буде.

І несподівано інше почування оживати, зростати у намучених її грудях почало. Адже вона любила його, вона його ще й тепер любить, хоч він і робить так. То люблячи, вона йому життя занапастить? Їй уже світ заміжжям зав'язано, а він ще міг би щасливий бути... та й, може, ще бути, — аби вернувся додому неосуджений. І що більше вона думала, то дужче брав ЇЇ жаль живий, жаль уже не про себе, а про цього нещасливого, пригніченого, а все ще любленого Андрія.

— Подсудимый Андрей Тыщенко, что вы можете сказать в свое оправдание? — питається найстарший суддя.

Андрій устає й говорить тремтячим голосом:

— Та що, господа судді... не винен я... це все набріхано... нащо мені таке страшне діло робити? .. Я... ми... — Далі він плутає, ще щось нерозбірне каже, й сідає.

Тепер і Лукію про те саме суддя питає. Вона устає й мовчить спершу, не відразу каже. Та вона вже знає, що казати:

— Простіть, що казала так! По-дурному я на його сказала: все я сама зробила, а він нічого тут не винен, він правду каже, а я на його з серця наказала, бо він мене кинув...

Вона каже це голосно й сідає на своє місце, чуючи, як серед людей шепочуть:

— Яка вперта! Аж тепер правду сказала!

Вона почуває на собі погляд Андріїв і повертається до його. Якось благаючи, як винний, він на неї дивиться. Вона перемогла себе й усміхається до його ледве помітним останнім усміхом — на довічне прощання.

Присяжні недовго радяться. Вони скоро вертаються з рішенцем: Лукія Коломійцева — винна, Андрій Тищенко — не винний. Серед панів хтось заляскав у долоні. Суддя подзвонив, і все стихло. Суд читає присуд: пустити на волю Андрія Тищенка, а Лукію Коломійцеву заслати на Сибір.

І в той час, як суддя останні слова у присудні дочитує, важке придавлене ридання розлягається по великій світлиці. Все на мить стихає: то, припавши головою до поручат, ридає, все на світі загубивши, присуджена до кари злочинниця...